

УДК 351.824.1

М. П. Бутко,

*д. е. н., професор, завідувач кафедри менеджменту та державного управління,
Чернігівський державний технологічний університет*

І. О. Макаренко,

здобувач, Чернігівський державний технологічний університет

ПРОМИСЛОВИЙ КОМПЛЕКС УКРАЇНИ В УМОВАХ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОЇ ФАЗИ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Досліджено сучасний стан промислового комплексу України в умовах глобалізації та проблеми постіндустріальної трансформації галузі.

Probed the modern state of industrial complex of Ukraine in the conditions of globalization and problem of postindustrial transformation of industry.

ВСТУП

Світові інтеграційні процеси ставлять перед нашою державою проблему переходу від індустріальної фази розвитку суспільства до постіндустріальної, де від здійснення інтелектуального капіталу залежать темпи впровадження інновацій, без чого прискорений рух України до світової спільноти є досить проблематичним. Саме промисловість сьогодні є інтегрантом науково-технічних досягнень, локомотивом трансформаційних перетворень в економіці держави, вона здатна ліквідувати відставання України з продуктивності праці не лише в індустріальній сфері, а й у сільському господарстві, онвити транспортні засоби та енергопотужностей.

Промисловий комплекс як сфера прояву та реалізації визначальної частки матеріальних та інтелектуальних потреб людини є найвагомим економічним чинником у постіндустріальному суспільстві. Відіграючи подвійну роль у взаємодії з іншими сферами, перетворюючи себе і ці сфери, саме промисловість може забезпечувати прискорений перехід суспільства до постіндустріального типу.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Впродовж всього періоду державотворення наша держава особливо не переймалася перспективами розвитку і підвищення конкурентоспроможності національного промислового комплексу.

Зростання виробництва в цій провідній галузі економіки до 2008 р. відбувалося не завдяки цілеспрямованим зусиллям держави, а зумовлювалось винятково сприятливою кон'юктурою на зовнішніх ринках металургійної та хімічної продукції та за рахунок посиленої експлуатації сировинних, матеріально-технічних ресурсів з використанням застарілих технологій всупереч пасивності держави до структурної модернізації галузі.

Саме тому динамічне піднесення промислового виробництва, що спостерігалось впродовж 1999—2007 р. із середньорічним приростом у 10%, з початком світової фінансово-економічної кризи призвело до обвального скорочення обсягів випуску продукції. Темпи приросту її за 2008—2009 р. склали 76% докризового рівня.

Ми поділяємо позицію провідних вітчизняних вчених, що різкий обвал промислового виробництва значною мірою можна пов'язати із серйозними прогалинами у вітчизняній промисловій політиці та відсутністю ефективних механізмів державного регулювання розвитку галузі з боку органів влади.

Програмні цілі, котрі формулювались у Концепції державної промислової політики, затвердженої Указом Президента України від 12 лютого 2003 р., Державній програмі розвитку промисловості на 2003—2011 роки, затвердженій постановою Кабінету Міністрів України від 28 липня 2004 р. № 1174, Концепції проекту загальнодержавної цільової економічної програми розвитку промисловості на період до 2017 р., затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 9 липня 2008 р. № 947, не були підкріплені конкретними механізмами, інструментами та практичними діями. Не випадково за весь період державотворення в Україні жодна галузь промисловості, частково за винятком харчової, не досягла задекларованих орієнтирів.

Саме тому метою даної статті є обґрунтування доцільності запровадження сучасних механізмів державного регулювання саме промислового комплексу як провідного сегмента національної економіки задля прискореного та повноцінного входження України до світогосподарського простору.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Проблемам розвитку промисловості присвячено багато праць зарубіжних і вітчизняних вчених.

Таблиця 1. Кількість інноваційно активних промислових підприємств за видами економічної діяльності / в % до загальної кількості підприємств /

	По роках			
	2005	2006	2007	2008
Промисловість в цілому	11,9	11,2	14,2	13,0
В тому числі				
Добувна	5,4	4,8	5,9	5,9
Переробна	13,3	12,4	15,7	14,3
із неї				
- харчова	9,9	9,4	13,2	12,0
- легка	9,9	7,3	10,5	9,7
- деревообробна	6,2	5,6	11,3	9,5
- хімічна та нафтохімічна	19,9	20,1	21,6	20,0
- металургійна	13,3	12,9	15,0	14,1
- машинобудівна	22,0	20,2	23,3	21,2
- поліграфічна	7,7	7,7	12,2	10,1
- нафтопереробна та виробництво коксу	38,0	33,3	33,3	34,0

Джерело: [10].

Відомо, що концепція постіндустріального суспільства була представлена на початку 70-х років американським соціологом Д. Беллом [1]. Водночас досить виразно була сформульована ідея інформаційного суспільства. Такі автори, як Г. Кан, Ж. Серван-Шрайбер, О. Тоффлер, І. Маруда, вважали, що історія розвитку цивілізації складається з трьох великих етапів: доіндустріального, індустріального та постіндустріального, або аграрного, індустріального та інформаційного. Вони поділені між собою "соціальними революціями". На думку В. Геєця, В. Семиноженка, А. Гальчинського, О. Барановського, В. Александрова, постіндустріалізацію визначають також як наявність комплексу гравців (корпорацій, дослідних, освітньо-дослідницьких інституцій, органів державної влади), здатних ставити і вирішувати наступні завдання: 1) створення і масове впровадження принципово нових технологій, матеріалів, товарів або послуг (наприклад, нанотехнології, термоядерна енергетика); 2) проектування і реалізація великих індустріальних проектів (наприклад, мережі високошвидкісних магістралей); 3) проведення довгострокових програм, що знаходяться на стику фундаментальної науки й економічно перспективних технологій та проектів (наприклад, освоєння космосу, моря).

Над розв'язанням проблем інтеграції промисловості України у світогосподарський простір працюють також О. Алімов, О. Амоша, О. Білорус, Б. Буркинський, М. Герасимчук, О. Кондратов, Л. Кузнецова, В. Ландик, Л. Федулова, М. Чумаченько, А. Чухно, М. Якубовський. Проте розроблені теоретичні положення не повністю розкривають сутнісні характеристики механізму державного регулювання поступу національного промислового комплексу до рівня високорозвинених держав.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Визначальною рисою світового промислового комплексу в останні роки стало суттєве збільшення частки наукомістких виробництв з виготовлення інноваційних видів продукції. Науково-технічна революція підсилила спеціалізацію країн не тільки щодо випуску готової продукції, але й щодо виробництва окремих її складових. За прогнозними даними на довгострокову перспективу, промисловість залишиться в Україні основним сектором матеріального виробництва. Саме у промисло-

вості будуть акумулюватися важливі науково-технічні досягнення та здійснюватимуться наукоємні капіталовкладення. Основними факторами, що впливають на розвиток промисловості в перспективі до 2025 р., слід вважати [9]:

- посилення впливу глобалізації на промислові компанії в результаті підвищення ефективності функціонування ринків, поліпшення підприємницького середовища та корпоративного управління;
- зниження комп'ютерних, комунікаційних, транспортних та логістичних витрат;
- лібералізація торгівлі та інвестицій;
- супроводження нових універсальних технологій і, в першу чергу, інформаційних, що будуть

реалізовані в усіх секторах економіки;

- в наукомісткій промисловості посиляться значення малих та середніх венчурних фірм;
- зародження і зростання новітніх галузей і виробництв, а також заміна відмираючих галузей;
- формування регіональних кластерних утворень інноваційного типу, зорієнтованих на задіяння наявного природно-ресурсного потенціалу.

За обґрунтуваннями науковців, наша країна за основними критеріями нині перебуває на рівні третього технологічного укладу з елементами четвертого та незначною долею п'ятого (провідні технології авіа-, суднобудування, виробництво складових космічної техніки), тоді як постіндустріальні країни переважно мають п'ятий технологічний уклад (провідні інформаційно-комунікаційні технології) з елементами шостого (біо- та нанотехнології) [12]. На наше переконання, за реалій, коли й досі цілеспрямовано не створюється мережа науково-промислових інноваційних осередків і взагалі офіційно не сформульована власна інноваційна стратегія, за 15—20 років кардинально змінити структуру економіки, зробити стрибок через два технологічні уклади практично неможливо. Переконалим доказом цього твердження є те, що у 2008 р. (у цінах та паритетах купівельної спроможності 2005 р. (ПКС)) Україна виробляла трохи більше 0,1% світового ВВП, тоді як у 2000 р. цей показник становив близько 0,6%. Для порівняння, частка Російської Федерації у світовому обсязі ВВП складає понад 6%, Канади — 3,5%, Німеччини — 8,1%, Японії — 9%, США — 38%. Бажання досягнути до рівня розвинутих країн може бути важко здійсненним, оскільки обсяг ВВП України у 2008 р. складає лише 75,4% рівня 1990 р. [10].

Характеризуючи роль промисловості в структурі глобальної економіки, слід зазначити, що практично в усіх країнах світу саме в цю галузь економіки спрямовується найбільш значна частка інвестицій (у тому числі іноземних). Переважна більшість науково-дослідницьких та конструкторських розробок орієнтована на промислове виробництво, особливо на наукомісткі галузі, тому що всі досягнення науково-технічного прогресу зароджуються, проходять дослідну стадію і впроваджуються саме в цьому сегменті економіки [5].

Визначальною рисою розвитку промисловості світу в

останні роки стало доведення частки наукомістких виробництв з виготовлення інноваційних видів продукції до 50—60%, а в окремих країнах навіть вище. Науково-технічна революція посилила спеціалізацію країн не тільки за випуском готової продукції, але й за виробництвом її компонентів. Це підтверджує той факт, що промисловість продовжує серйозно впливати не тільки на економіку, але й на всі інші сфери суспільного розвитку країн світу. В свою чергу, під впливом досягнень науково-технічного прогресу серйозні зміни відбуваються як в галузевій структурі, так і територіальній організації світової промисловості.

На цьому фоні здобутки вітчизняного промислового комплексу є занадто скромними. Про це свідчить рівень інноваційної активності галузі за останні роки (табл. 1).

Найбільш різноманітною промисловістю (за структурою та номенклатурою) відрізняються економічно розвинуті країни, такі як США, Японія, Німеччина і деякі інші. Менш диверсифікована промислова структура в невеликих економічно розвинутих країнах Західної Європи, які змушені для забезпечення конкурентоспроможності своєї продукції використовувати "вузьку" спеціалізацію в міжнародному поділі праці. В країнах що розвиваються, промисловість менш розвинута і диверсифікована у порівнянні з державами Західної Європи та Північної Америки.

Основним джерелом структурних змін в економічно розвинутих країнах Північної Америки і Західної Європи є внутрішнє економічне зростання, яке викликало перерозподіл капіталу і робочих місць з менш рентабельних галузей у високотехнологічні галузі обробної промисловості (та сферу спеціалізованих послуг) з більш високою доданою вартістю [3].

Як видно з рис. 1, Україна не наближається до європейських критеріїв розвитку, тому що сучасні світові тенденції галузевої структури промисловості насамперед орієнтовані на розвиток інноваційно орієнтованих та галузей споживчих товарів, тоді як в Україні їх частка за роки незалежності скоротилась відповідно втричі та майже вдвічі.

Зміни в галузевій структурі обробної промисловості світу та окремих країн відображають процес інтенсифікації, підвищення ефективності та якісних показників виробництва. До найважливіших тенденцій в зміні структури промислового виробництва слід віднести, з одного боку, підвищення значення галузей, які базуються на досягненнях науково-технологічного прогресу, з іншого — від-

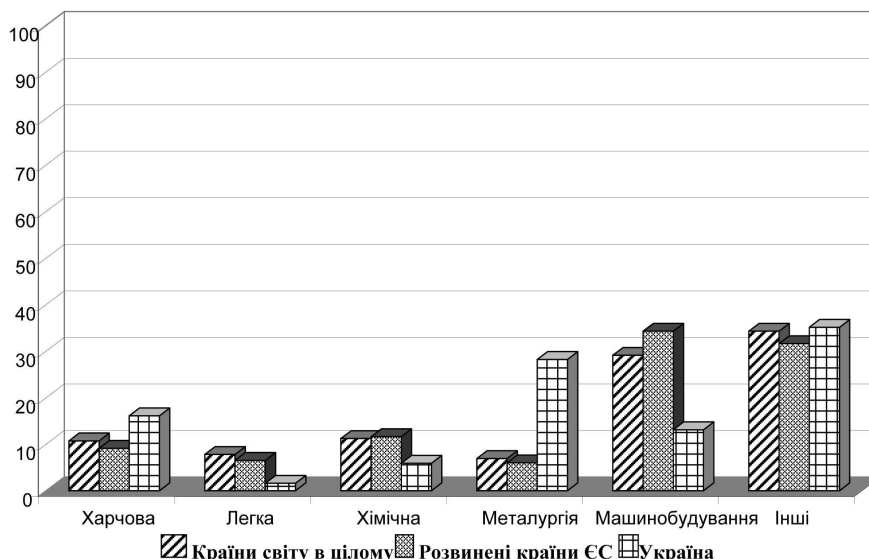

Рис. 1. Порівняльна характеристика структури промисловості України з розвиненими країнами світу за 2008 р., %

ставання у темпах розвитку ряду старих галузей, а інші тільки формуються, оскільки раніше їх не було й не могло бути, зокрема це біоіндустрія, виробництво лазерної техніки, мікробіологічних препаратів тощо.

За даними 2008 р., в галузевій структурі промислового виробництва в Україні домінують металургійне виробництво, харчопродовольчий комплекс, виробництво та розподілення електроенергії, газу та води, а також машинобудування. Невиправдано жалюгідною виглядає легка промисловість, на долю якої припадає лише 0,9% загального обсягу (рис. 2).

Аналіз свідчить, що найбільш швидкими темпами у світі розвиваються галузі обробної промисловості, а саме: виробництво продукції машинобудування, товарів хімічної промисловості, електроніки. В науковій літературі можна навіть зустріти такий термін, як "авангардна трійка" індустрії — електроніка та електротехніка, машинобудування, хімія. Таким чином, у структурі обробної промисловості на сьогодні у світі за питомою вагою

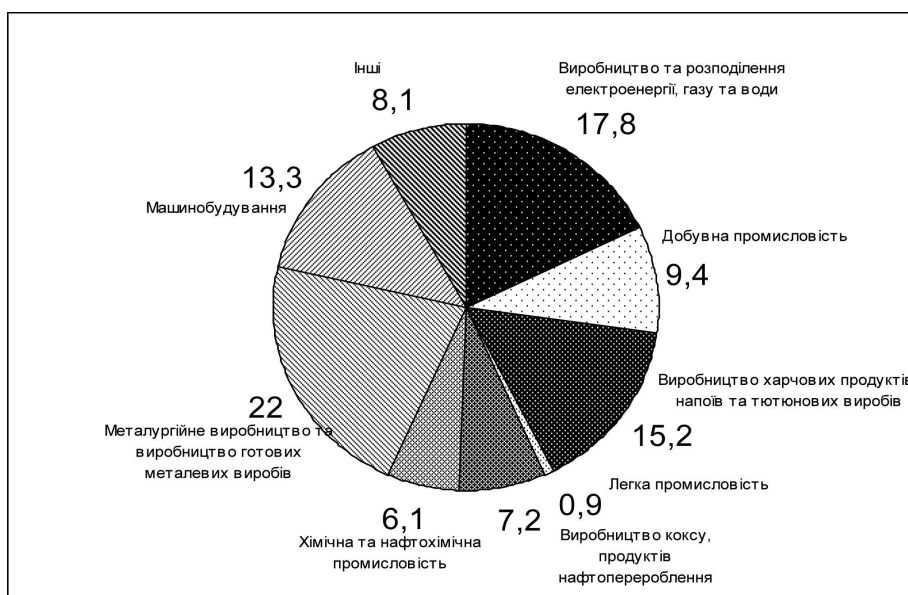

Рис. 2. Структура промислового виробництва в Україні за 2008 р.

та за вартістю продукції домінують саме ці галузі.

Електротехнічна промисловість виникла наприкінці XIX — початку XX ст. У той час вона відносилася до числа провідних і наукоємних виробництв. Потім від неї виокремилася сучасна галузь — електроніка. В теперішній час провідною галуззю світової економіки є індустрія інформаційних та телекомунікаційних технологій, хоча сформувалася вона в кінці XX ст. й інтенсивно розвивається зараз. На світовому ринку технологій, товари якого включають персональні комп'ютери й автоматизовані робочі місця, комп'ютерні системи, обладнання для передачі даних та пакетне програмне забезпечення, річне зростання склало близько 12%, що майже в п'ять разів перебільшило темпи зростання світового ВВП. Частка індустрії телекомунікацій у світовому випуску товарів та послуг постійно зростає. Як відомо, світовим лідером серед транснаціональних компаній (ТНК) виступає "Мікрософт", котрий спеціалізується на продукуванні програмного забезпечення та інформаційних послуг. Річна капіталізація цієї компанії складає близько 300 млрд дол. США.

У сучасній високорозвиненій економіці машинобудування, виступаючи як крупний комплекс, є основою технологічної і, як наслідок, економічної незалежності країни. Від цього комплексу вирішальною мірою залежить конкурентоспроможність товарів і послуг на внутрішньому і зовнішньому ринках. У розвинених країнах машинобудування є джерелом постійних інноваційних ініціатив. У західноєвропейських країнах (окрім Португалії та Греції), а також в США, Канаді та Японії частка загального і транспортного машинобудування, включаючи автомобілебудування, складає від 25% до 40% в структурі галузі. В країнах, що розвиваються, частка машинобудування менша за 10%. Важливе значення машинобудування у світовому розвитку відобразилося й на тому, що серед 50 провідних ТНК світу більше половини за обсягами продажів належать саме до машинобудівної галузі. На машинобудування припадає біля 70% всіх затрат на науково-дослідні розробки. Характерно, що більша частина інноваційної діяльності при цьому зосереджується в країнах базування ТНК.

Частка хімічної промисловості в структурі обробної промисловості також поступово зростала в останні десятиріччя. Наприкінці 80-х років її питома вага складала близько 11%, зараз — понад 15%, а в найбільш розвинутих країнах — до 20%. Відбувалися структурні зрушення в самому хімічному виробництві. Так, зменшувалось значення гірничо-хімічної промисловості, основної хімії, але при цьому відмічалось швидке зростання виробництва полімерів (синтетичних матеріалів) та фармацевтики. Також спостерігалися розбіжності в галузевій структурі хімічної промисловості в залежності від типу та рівня розвитку країни — розвиток виробництва масових видів хімікатів і матеріалів у країнах, що розвиваються, і зосередження високотехнологічних виробництв в промислово розвинутих країнах (Західна Європа, Північна Америка, Японія).

Рейтинг ста провідних світових ТНК доводить, що в першу "десятку" входять компанії, виробництва яких віднесені до наукоємних і високотехнологічних. З початку 90-х років серед наукоємних та високотехнологічних галузей почали додатково виділяти так звані провідні технології та технології "високого рівня". До групи провідних технологій були включені виробництва 16 наукоємних продуктів, серед яких прогресивні про-

дукти органічної хімії та пластики, фармацевтична продукція, радіоактивні матеріали, турбіни й устаткування реакторів, телекомунікаційне устаткування, електронні прилади, авіаційна і космічна техніка тощо. Група технологій високого рівня включає понад 40 одиниць наукоємних продуктів, серед яких: оптичні вироби, автомобілі й підшипники, значна частина продукції хімічної промисловості, дорогоцінні кольорові метали тощо.

В Україні ж до світової фінансової кризи лідерами в рейтингу ста кращих компаній були такі гіганти 3-го та 4-го технологічних укладів, як НАК "Нафтогаз України", ВАТ "Міттал Стіл Кривий Ріг" (колишня "Криворіжсталь"), ВАТ "Маріупольський металургійний комбінат імені Ілліча" тощо. Це свідчить про те, що індустріальний характер розвитку нашого суспільства ще залишається досить вагомим.

Функціонування промисловості у постіндустріальному суспільстві, розширення її можливостей повинно здійснюватися шляхом дедалі тіснішого поєднання з наукою та новими технологіями. Це досягається формуванням цілісного промислово-науково-технологічного комплексу, який здатен до саморозвитку і повністю забезпечує внутрішні потреби країни та експорт у промисловій продукції.

Незважаючи на складні економічні умови і зниження чисельності кадрового складу, науково-технічний потенціал в Україні на сьогодні ще залишається досить потужним. Про це свідчать прагнення українських компаній підвищувати наукоємність виробництва. Наприклад, лідер українського ринку гірничошахтного обладнання — ТПК "Укрвуглемаш" — останні роки стрімко розвиває свої потужності, освоює нові ресурси та реалізує програму технічного переозброєння шахтного фонду країни. А на підприємстві ВАТ "Азовмаш" використовують найсучасніші програмні рішення від компанії SAP на сучасній технологічній платформі. Українські вчені також прагнуть не втрачати свої позиції у сферах, що належать до високих технологій. В останній період виграно кілька світових інноваційних тендерів, у тому числі в таких проектах, як створення космічного гамма-телескопа, реанімація старих свердловин за допомогою вибуху спеціальної торпеди, виробництво елементів конструкцій атомних електростанцій тощо. Виконано десятки інноваційних проектів з високою продуктивністю технологій.

Єдиним високотехнологічним товаром, який Україна зараз активно продає іншим країнам, — це програмне забезпечення, оскільки робоча сила тут професійна й коштує недорого. Але частка експорту України на світовому ринку hi-tech, річний обсяг якого дорівнює трильйонам доларів, практично непомітний.

Особливо складно це усвідомлювати тому, що Україна мала потужний кібернетичний потенціал, який обчислювався в 35—40% його обсягів у колишньому Союзі. На жаль, цей потенціал значною мірою втрачений, а велика кількість програмістів емігрувала. Водночас Індія, наприклад, не маючи такого потенціалу, за останні 15—20 років перетворилася в одного із світових лідерів з виробництва такого інтелектуального продукту, як програмне забезпечення, і експортує його більш як на 10 млрд дол. США. До речі, це набагато більше, ніж наша валютна виручка від експорту продукції металургійного виробництва [12].

Дані дослідження дозволяють стверджувати, що, незважаючи на відставання України в технологічному

відношенні від розвинутих країн, особливо в галузі високих технологій, на сьогодні тут сформовані такі умови, які можуть впливати на науковість виробництва і забезпечення інноваційного розвитку національної економіки при реальній і тривалій державній підтримці.

ВИСНОВКИ

Оцінюючи параметри функціонування української промисловості, можна твердити, що до розгортання кризи у 2008 р. вона розвивалась за інерцією, орієнтуючись на короткострокове експорторієнтоване зростання. На додаток і експорт був сировинним, і з часом таке зростання вичерпало свій потенціал. Через це стали неможливими оновлення основного капіталу, структурні трансформації і не було закладено підґрунтя для стимулювання розвитку внутрішнього ринку. Це призвело до найбільш глибокої рецесії промислового виробництва з початку розгортання кризи і обернулось його падінням в минулому році більш ніж на 20%. Слід також зазначити, що серед країн СНД обрані інструменти ринкового впливу на промисловий розвиток не відповідають тій стадії, на якій нині перебуває галузь, і не забезпечують, перш за все, перерозподілу капіталу на користь високотехнологічних галузей.

Ми поділяємо наукові позиції провідних вчених України, котрі опікуються проблемами розвитку промисловості [4], і вважаємо, що в умовах відсутності ринкового механізму перерозподілу ресурсів та слабкості вітчизняного фінансового сектора слід повернутися на певний період до практики прямого перерозподілу ресурсів державою. При цьому державне регулювання розвитку промислового комплексу в умовах постіндустріальних трансформацій слід зосередити на тому, щоб:

— по-перше, керуючись світовим досвідом виокремити національні пріоритети в тих галузях промисловості, які мають добрі конкурентні позиції в середньо- і довгостроковій перспективі, здатні забезпечити модернізацію та структурні перетворення національної економіки в цілому;

— по-друге, ініціювання розробки та реалізації масштабних інвестиційних проектів, спрямовуючи в них власні ресурси і залучаючи ресурси бізнесу на вигідних для нього умовах;

— по-третє, орієнтувати зовнішньоторговельну і митну політику на стимулювання обсягів валової доданої вартості несировинного походження за рахунок преференцій як інвестиційному та сировинному імпорту, так і споживчому високотехнологічному експорту. Ми не можемо і далі спокійно спостерігати за тим, що країни Євразійського простору, перш за все Китай, практично повністю заповнили внутрішній споживчий ринок товарами легкої, харчової промисловості та виробами господарського вжитку, потреби в яких не так давно практично повністю задовольнялись вітчизняними виробниками;

— по-четверте, за допомогою інституційних та мотиваційних механізмів задіяти інноваційний потенціал вітчизняної науки та усіх без винятку галузей промисловості задля активізації впровадження процесних та продуктивних нововведень у всіх секторах національної економіки;

— по-п'яте, надати додаткові повноваження місцевим органам влади та спрямувати всі джерела інвестиційних ресурсів на відродження та повноцінне функці-

онування підприємств, які формують споживчий ринок. В основу цієї роботи слід покласти інтеграційний та кластерний підходи як сучасні доміанти прискороного розвитку продуктивних сил регіонів.

Що стосується інструментів підтримки пріоритетних галузей, то доцільно відновити практику бюджетного кредитування, надання державних гарантій, податкових пільг, відновлення функціонування спеціальних економічних зон та територій пріоритетного розвитку, враховуючи при цьому власний гіркий досвід. Ресурси для підтримки пріоритетних галузей держава може отримати на внутрішньому і світовому фінансових ринках через продаж державних інвестиційних облігацій під реалізацію певних проектів. З огляду на великий обсяг заощаджень населення такі цінні папери мають продаватися і фізичним особам.

Державі слід відмовитись у проведенні промислової політики від тактики "латання дірок", а перейти до формування стратегічного плану на довгостроковий період, який би став дорожньою картою для діяльності органів виконавчої влади всіх рівнів.

Під такий план мають прийматись відповідні законодавчі норми, розроблятися державні програми, визначатися джерела ресурсів, створюватись координаційні й контролюючі структури.

Література:

1. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество / Перевод с английского под ред. В.Л. Иноземцева. — Москва, 1999.
2. Вітлінський В.В. Моделювання економіки. — К. КНЕУ, 2003. — 408 с.
3. Кіндзеровський Ю.В. Економічний розвиток і трансформація промислової політики у світі: уроки для України // Економіка України. — № 5. — С. 4—15; № 6 — С. 14—22.
4. Кіндзеровський Ю.В., Якубовський М.М., Галиця І.О. та ін. Потенціал національної промисловості: цілі та механізми ефективного розвитку. — К. Інститут економіки та прогнозування НАНУ, 2009. — 928 с.
5. Ландик В.І. Промислова політика в контексті переходу до інноваційної моделі зростання // Вісник АЕНУ — 2003. — С. 53—57.
6. Пирожков С.І. Моделі і сценарії структурно-інноваційної перебудови економіки України / Зб. наук. пр. ОІЕ НАН України. — К., 2004.
7. Портер М. Конкуренція: пер. з англ. — М., 2000. — 540 с.
8. Притикіна О.Л., Стасюк Ю.М., Щипачова О.В. Інноваційна політика України та інтеграція до ЄС / Фінанси України. — 2005. — № 5 — С. 36—43.
9. Промисловий потенціал України: проблеми та перспективи структурно-інноваційних трансформацій. — К. Інститут економіки та прогнозування НАНУ, 2007. — 408 с.
10. Статистичний щорічник України за 2008 рік. — К. ДП "Інформаційно-аналітичне агентство", 2009.
11. Федулова Л. Проблеми інноваційних трансформацій у корпоративному секторі економіки України // Економіст. — 2005. — № 2. — С. 38—40.
12. Чухно А.А. Нова економічна політика // Економіка України. — 2005. — № 6,7.
13. Регіональна політика Європейського Союзу: історія і сучасність: [www. old.europerxxi.kiev.ua](http://www.old.europerxxi.kiev.ua)
Стаття надійшла до редакції 08.09.2010 р.